

САМАРҚАНД БЕКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙИЙ-СИЁСИЙ ТАРИХИГА ДОИР (XVIII аср иккинчи ярми - XIX аср биринчи ярми)

доц. Г.Нормуродова, З.Ахмедова.

Зарафшон воҳасида жойлашган Самарқанд беклиги Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири саналган. Бу вилоят ўзининг ажойиб табиати, ҳосилдор ерлари ва гўзал боғ-роғлари билан ажралиб турган. Самарқанд беклиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан туманлардан иборат бўлиб, манбаларда уларнинг сони ва номлари тўғрисида турлича маълумотлар берилди. Масалан, Абу Тохирхўжанинг "Самария" асарида, бекликнинг Шовдор, Анҳор, Суғуди Калон, Офаринкент ва Кобут каби туманлари тилга олинган.¹

XIX асрнинг 1831-1832 йилларда Бухоро амирлигига саёхат қилган инглиз лейтенанти А.Борнс эса, Самарқанд беклигининг қуйидаги туманлари: Шероз, Суғуд, Офаринкент, Анҳор ва Шовдор туманларини санаб ўтади.² Ушбу маълумотлардан кўринадик, манбаларда туманларнинг номланишида фарқлар бор. Шу ўринда, Самарқанд вилоятининг тарихий-жуғрофий ҳолатини маҳаллий манбалар асосида ўрганган рус олими В.Вяткин берган маълумотларни келтириш жоиз булади. Муаллиф, Шовдор, Анҳор, Офаринкент, Кобут, Яр-Яйлок, Суғуди-Калон, Анҳор, Шероз каби туманларни тилга олиб, шулар орасида Шероз ва Яр-Яйлок туманлари ҳақида озроқ маълумот келтиради. Чунончи, Шероз (Амир Темур даврида асос солинган) туманининг қачонга қадар мавжуд бўлганлиги ноаниқ эканлиги, XVIII аср охирида у манбаларда тилга олинган ва мавжуд бўлган бўлса, Яр-яйлок тумани ҳам илгари мавжуд бўлганлиги, кейинроқ Санзар ва Уснат каби қишлоқлар ўрнида бўлганлигини қайд этади.³

¹ Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария. Ахмад Ибн Махмуд Бухорий. Муъин ал-фуқаро. Тарихий Муллазода (Бухоро мазорлари зикри). - Т.: Янги аср авлоди, 2009. - Б. 120-121.

² Борис А. Путешествие в Бухару. Часть III. - М., 1850. - С.479-480.

³ Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаета // Справочная книжка Самаркандской области на 1902 г. - Самарканд, 1903. Вып VII. - С. 14-70.

Самарқанд беклиги амир томонидан тайинланган ҳокимлар ёки беклар томонидан бошқарилган. Бекликни бошқарган ҳоким ўзига беркитилган ҳудуднинг мутлоқ бошлиғи саналиб, у нафақат фуқаролик ҳокимияти, балки, ҳарбий ҳокимиятга ҳам эга бўлган, солиқларни йиғиш, уруш вақтида кўшин тўплаш вазифаларини ҳам бажарган. Зарафшон водийсида бўлган В.Радлов ўз хотиралирида: вилоятларни бошқарган беклар ўзларини мустақил ҳукмдор санаб, хатто амир сиёсатига қарши ўзаро урушлар олиб борганларини қайд этган.⁴

Беклик маъмуриятида бир қанча хизматчилар: ясовулбоши, юзбоши, мирохур, элликбоши ва ўнбоши сингарилар бўлган. Бекликда аскарлар сони беклик ҳудуди билан боғлиқ бўлган. Бекликлар кичик маъмурий бирликлар- амлоқдорликка бўлинган. Амлоқдорликнинг ўзи нафақат маъмурий, балки маъмурий солиқ бирлиги ҳам эди. Амлоқдорлик бошқарувчиси бўлган маъмурий шахснинг, яъни амлоқдорнинг энг муҳим вазифаси амлоқ ерларидаги деҳқонлардан солиқ йиғиб олиш эди. Амлоқдорликда ҳам суғориш ишлари ва тақсимоти назорати билан шуғулланувчи мироб, солиқ-тўловлар йигим-терими назоратини олиб борган закотчи ва доруғабоши каби амаллар бўлган. Амлоқдорликлар бир неча қишлоқлардан иборат даҳаларга бўлинган. Даҳаларни аминлар ёки даҳа-оқсоқоли, қишлоқлар эса қишлоқ оқсоқоли томонидан бошқарилган. Самарқанд шаҳри - бекликнинг асосий сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланган. Жумладан, сиёсий нуқтаи назардан Самарқанд "хон кўтариш" маросимини ўтказиш билан боғланган жой саналган, бошқа томондан ички ва ташқи савдо, ишлаб чиқариш ҳамда илм-фан маркази сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

XIX аср ўрталарида Бухоро амирлиги аҳолиси сони 2,5 млн.га етган бўлса, Самарқанд беклиги аҳолиси тўғрисида аниқ маълумотлар йук. Бу борада мавжуд маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш лозим бўлади. XIX аср 20-йилларида рус элчилиги таркибида келган Е.К. Мейендорф, биргина Самарқанд шаҳрида 50 мингга яқин аҳоли яшаганлигини, бошқа тадқиқотчилар эса 30 мингга яқин киши истиқомат қилишганлигини, қайд этишади. 1868йилда Зарафшон

⁴ Радлов В.В. Из Сибири. - М: Наука, 1989. - С. 572.

округининг фақат Самарқанд бўлимида (тоғли туманлардан ташқари) аҳоли 179.522 кишини ташкил этган.⁵ Фикримизча, Россия империяси босқини билан боғлиқ сабабларни қўшиб ҳисобга олганда, XIX аср бошларида Самарқанд вилоятида 150 мингдан зиёд аҳоли истиқомат қилган бўлиши мумкин. Самарқанд вилояти аҳолиси турли этник гуруҳлардан иборат бўлиб, яшаш тарзига кура ўтроқ, ярим кўчманчи ва кўчманчи ҳаёт тарзини олиб борган.

Бу борада, Самарқанд аҳолиси ҳақида Мирзо Олим Маҳдум ҳожининг "Тарихи Туркистон" асарида берилган маълумотлар билан қиёслаб хулоса чиқариш мумкин. Хусусан, асарда қуйидагилар: "... аҳолиси икки жинсга мункасим бўлиб, шаҳар ва қишлоқларга сокин (яшаган) бўлиб, саноат (хунармандчилик), тижорат ва зироат (деҳқончилик) ила иштиғол қилгувчидир. Улар лисони форсий ила мутакаллим ва суний мазҳабдурлар. Андак миқдорда шиъайи эронийлар ҳам бордур. Туркман уруғи ҳам кўп, шимоли-шарқ тарафдаги саҳроларда қозоқ, қалмик, қора-қалпоқ уруғларидин. Шаҳар ва қишлоқларда авоили исломдин буён ерлашиб қалган мужоҳидлар авлодидин хийла араблар ҳам бордур. Яҳудилар оз миқдорда булўб Бухорода ва баъзи касабаларда сокиндур",⁶ деб баён этилади.

Бутун амирликда сингари, беклик аҳолиси ҳаётининг ижтимоий-меъёрий тартиботлари бир неча асрлардан бери мустаҳкам қарор топиб келган анъанавий асослар, яъни шариат ва одатларда ўз ифодасини топиб, бўлар ўз навбатида аўолининг диний-ахлокий турмуш тарзи, хўжалик ҳаёти, ишлаб чиқариш муносабатларидан тортиб, юқори буғин бошқарув тизимига қадар амалда бўлган. Маълумки, Ўрта Осиё анъанавий жамиятларининг муҳим хусусиятларидан бири - жамоавийликка асосланганидир. Бекликда ҳам ҳар бир қишлоқ ва гўзал аҳолиси ижтимоий келиб чиқиши, касб-хунари, моддий таъминотидан қатъий назар, ўзаро жамоага бирлашиб яшаган. Маҳалладаги ободончилик ишлари, туй-маъракаларни биргаллашиб ўтказганлар. Шундай бирлашув яна, дин ва одатларга асосланган тартиблар, нормаларга амал қилиб яшашда намоён бўлади. Масалан, маҳалла ва

⁵ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1975. - С.90, 106; Анке Фон Кюгельген. Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - С.24; Саидкулов Т.С. Самарқанд во второй половине XIX-начале XX веков. - Самарқанд, 1970. - С.9. 24

⁶ Мирзо Олим Маҳдум ҳ.ожи. Тарихи Туркистон. - Т.: Янги аср авлоди, 2009. - Б.191-192.

гузар эркакларининг жамоа бўлиб доимий равишда масжидларга бориши, жума жамоат намозида иштирок этиши одатга айланган. Жамоаларни оқсоколлар (оқсокол, элликбоши) бошқарган бўлса, диний-ахлоқий мажбуриятларни бир вақтнинг ўзида ҳукуматнинг қози, раис (мухтасиб) сингари масъул вакиллари назорат қилишган. Катта ёшли оқсоколлар жамоанинг хўжалик, жамоат ва оилавий ишларида бош-қош бўлганлар. Аҳолининг ёшу-қариси уларга сўзсиз бўйсуниб, маслаҳат ва насиҳатларига амал қилган. Бу эса, узоқ асрлардан бери сақланиб келган диний-ахлоқий қарашлар ва қадриятларнинг барқарорлигини таъминлаган.

Қискача хулоса қилганда, Самарқанд беклиги Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири саналган. Беклик маркази саналган Самарқанд, XVIII аср иккинчи ярми ва XIX аср биринчи ярмида амирликда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва марказлаштириш сиёсатида муҳим рол уйнаган, шунингдек, бу жой ҳукмдорлар учун "хон кўтариш" маросимини утказишда муҳим саналган. Бутун амирлик бўйича Самарқанд беклиги ўзининг қишлоқ хўжалиги, хусусан, деҳқончилик, чорвачилик ҳамда хунармандчилик, ички ва ташқи савдо соҳаларида юқори салмоқга эга ҳудуд саналган.

Адабиётлар рўйхати.

1.Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария. Ахмад Ибн Махмуд Бухорий. Муъин ал-фуқаро. Тарихий Муллазода (Бухоро мазорлари зикри). - Т.: Янги аср авлоди, 2009.

2.Борнс А. Путешествие в Бухару. Часть III. - М., 1850.

3.Вятыкин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята // Справочная книжка Самаркандской области на 1902 г. - Самарканд, 1903. Вып VII.

4.Радлов В.В. Из Сибири. - М: Наука, 1989.

5.Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1975. Анке Фон Кюгельген. Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы: Дайк-Пресс, 2004. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX-начале XX веков. - Самарканд, 1970.

6.Мирзо Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон. - Т.: Янги аср авлоди, 2009.